

O języku i stylu „Ogniem i mieczem”
Henryka Sienkiewicza
Studia nad tekstem

ALEKSANDER WILKOŃ

O języku i stylu „Ogniem i mieczem”
Henryka Sienkiewicza
Studia nad tekstem

Wydanie drugie poprawione

Recenzenci:

TADEUSZ BUJNICKI

MIECZYŚLAW KARAŚ

Projekt okładki: ŁUKASZ KLIŚ

Korekta: BEATA KLYTA, WOJCIECH SZAFORZ

Projekt typograficzny, skład i łamanie: BEATA KLYTA

Copyright © 2019 by

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Wszelkie prawa zastrzeżone

ISBN 978-83-226-3795-1 (wersja drukowana)

ISBN 978-83-226-3796-8 (wersja elektroniczna)

Wydawca

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice

www.wydawnictwo.us.edu.pl

e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie drugie poprawione. | Liczba arkuszy drukarskich: 10,5. Liczba arkuszy wydawniczych: ??,??. |
Cena 29,90 zł (w tym VAT). | Publikację wydrukowano na papierze Alto 90 g. vol. 1,5. | Do składu książki
użyto kroju pisma: *Minion Pro*. | Druk i oprawę wykonano w drukarni Volumina.pl Daniel Krzanowski
ul. Księcia Witolda 7–9, 71-063 Szczecin.

Spis treści

Przedmowa do wydania drugiego	5
I. Wstęp	7
II. Przedmiot pracy i jej podstawy teoretyczno-metodologiczne	13
III. Podstawowe składniki budowy tekstu: narracja i dialog i ich główne cechy	29
IV. Narracja i jej odmiany	41
1. Narracja obiektywna i subiektywna	41
2. Ważniejsze odmiany semantyczno-formalne narracji	51
3. Odmiany stylistyczne i stylizacyjne oraz gatunkowe narracji	55
A. Wyznaczniki stylu realistycznego narracji	55
B. Stylizacja na prozę staropolską	61
C. Stylizacja eposowa	67
D. Stylizacja romantyczna	73
V. Wypowiedź dialogowa i jej odmiany	81
1. Typy wypowiedzi dialogowej	82
2. Indywidualizacja języka postaci	89
VI. Mechanizmy spójności tekstu	107
VII. Archaizacja językowa tekstu	125
1. Archaizmy fonetyczne	130
2. Archaizmy fleksyjne	132
I. Deklinacja męska	132
II. Deklinacja żeńska	134
III. Deklinacja nijaka	135
Koniugacja	137
3. Archaizmy słowotwórcze	139
4. Archaizmy leksykalne	143
5. Archaizmy składniowe	148
VIII. Wnioski	163
Résumé	166

Przedmowa do wydania drugiego

Uniwersytet Śląski w Katowicach z okazji jubileuszu 60-lecia pracy dydaktyczno-naukowej prof. zw. dr. hab. Aleksandra Wilkonia zdecydował się przywrócić czytelnikom jedną z wcześniejszych publikacji. Wybór nie był łatwy. Wybitny językoznawca – od 1980 roku związany z naszą Uczelnią, w której pełnił wiele funkcji: dziekana Wydziału Filologicznego (1980–1981), kierownika Zakładu Współczesnego Języka Polskiego (1982–1989), dyrektora Instytutu Języka Polskiego (1986–1989), jest autorem licznych książek.

Dzięki uprzejmości Wydawnictwa Uniwersytetu Jagiellońskiego otrzymaliśmy zgodę na wydanie *O języku i stylu „Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza. Studia nad tekstem* w nowej, uwspółcześnionej odsłonie.

Pragniemy oddać w Państwa ręce wydanie drugie poprawione. Przygotowując na nowo tę pozycję, staraliśmy się zachować jej historyczne brzmienie, nie nanosiliśmy żadnych poprawek związanych z upływem czasu, poprawiliśmy nieliczne błędy i usterki, uwspółcześniliśmy pisownię tak, by była zgodna z obowiązującymi dziś zasadami ortografii. Całość zamknęliśmy w nowej szacie graficznej, która, mamy nadzieję, koresponduje stylistycznie z pierwszym, historycznym wydaniem tej książki w 1976 roku w ramach „Zeszytów Naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego”, CDXXVII, „Prace Językoznawcze”, zeszyt 50.

I

Wstęp

*Mistrzom moim –
Prof. Prof. Witoldowi Taszykiemu,
Mieczysławowi Karasiowi i nieod-
żałowanej pamięci – Kazimierzowi
Wyce pracę tę poświęcam*

„Fenomen, którego imię: Henryk Sienkiewicz, jest chyba najdziwniejszym fenomenem, jakiego wydała literatura polska drugiej połowy XIX wieku. Pisarz to na pozór prosty, tak jasny, tak klarowny, że – zdawałoby się – opracowanie jego twórczości będzie jednym z najłatwiejszych zadań historyka literatury, a w istocie jest on tak trudny do ujęcia, tak pełen zaskakujących niespodzianek, że do dziś dnia nie tylko nie doczekał się naukowej monografii, lecz w ogóle historia literatury wie bardzo mało zarówno o jego sztuce pisarskiej, jak też jego indywidualności”¹.

Słowa te napisał Z. Szweykowski około 1958 roku i pozostają one nadal aktualne, choć od tego czasu zmieniło się wiele w zakresie historycznoliterackiej wiedzy o twórczości Sienkiewicza, głównie za sprawą badań J. Krzyżanowskiego² i młodszych sienkiewiczologów, którzy podjęli gruntowne studia monograficzne poszczególnych utworów czy ich zbiorów³. W obszernej bibliografii opracowań

¹ Z. SZWEYKOWSKI, *Kilka uwag o „Krzyżakach” Sienkiewicza*. [W:] *O „Krzyżakach” Henryka Sienkiewicza*. Wyboru prac krytycznych dokonał T. JODEŁKA. Warszawa 1958, s. 227.

² Por. prace tego autora: *Twórczość Henryka Sienkiewicza*, Warszawa 1973; *Pokłosie Sienkiewiczowskie. Szkice literackie*. Warszawa 1973; a także wcześniejsze prace: *Henryk Sienkiewicz. Kalendarz życia i twórczości*. Warszawa 1956; *Henryka Sienkiewicza żywot i sprawy*. Warszawa 1966. Co się tyczy prac innych autorów, to wymienić tu należy m.in. rozprawy: A. STAWAR, *Pisarstwo Henryka Sienkiewicza*. Warszawa 1960; Z. SZWEYKOWSKI, „Trylogia” Sienkiewicza i inne szkice o twórczości pisarza. Poznań 1973; J. TRZYNADŁOWSKI, *Uwagi o poetyce „Trylogii” – historycznej powieści przygody*. „Pamiętnik Literacki” 1966, z. 3; K. WYKA, *O nową drogę do Sienkiewicza*. „Miesięcznik Literacki” 1967, nr 1, i tegoż autora: *O sztuce pisarskiej Sienkiewicza*. [W:] *Henryk Sienkiewicz. Twórczość i recepcja światowa*. Pod red. A. PIORUNOWEJ i K. WYKI. Kraków 1968. Na temat prac o Sienkiewiczu por. artykuł A. NOFER-ŁADYKOWEJ, *Piśmiennictwo o Sienkiewiczu w latach 1945–1966*. [W:] *Henryk Sienkiewicz. Twórczość i recepcja światowa*, jw., s. 477–534.

³ Por. np. prace: T. BUJNICKI, „Trylogia” Henryka Sienkiewicza na tle tradycji polskiej powieści historycznej. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973; Warszawa 1970; L. LUDOROWSKI, *O postawie epickiej w „Trylogii” Henryka Sienkiewicza*. Warszawa 1970; T. BUJNICKI i S. BALBUS,

stosunkowo bardzo skromne miejsce zajmują prace dotyczące sztuki pisarskiej autora *Trylogii*, to jest zgodnie z potocznym rozumieniem tego słowa, właściwości stylistyczno-językowych i kompozycyjnych utworów. W 1968 roku pisał K. Górski, iż „w całym morzu pisaniny, której powstanie spowodowały dzieła tego autora i jego osoba, liczba stron poświęconych zbadaniu czy raczej scharakteryzowaniu języka utworów Sienkiewicza jest po prostu znikomą”⁴.

Różne na ten stan rzeczy złożyły się powody. Wśród wielu czynników wymienić należy: bogactwo i różnorodność spuścizny, małe zainteresowanie językoznawców językiem artystycznym XIX wieku, trudności metodologiczne i teoretyczne, przed jakimi musi stanąć językoznawca-stylistyk mający do czynienia z twórcą, który – jak pisał K. Wyka – posiadał umiejętność „tworzenia w stylu najprostszym, a przecież nieskazitelnie doskonałym”⁵. Większość prac z dziedziny języka literatury, opartych na nowszych metodach badawczych, dotyczy tekstów realizujących poetycką funkcję językową i odbiegających od „niezauważalnej” klasycznej prostoty języka.

Brak większej pracy o Sienkiewiczu jako artyście słowa, choćby przestarzałej, ale jak rozmowa S. Adamczewskiego⁶ o Żeromskim zawierającej charakterystykę całości i obszerny materiał egzemplifikacyjny, stanowi dotkliwą i wiele mówiącą lukę w owym morzu pisaniny poświęconej pisarzowi. Nie wypełniają jej stosunkowo liczne i kontrowersyjne ogólne impresje i sądy o artyzmie i stylu Sienkiewicza, pomieszczone w rozmaitych artykułach, np. J. Kleinera⁷, J. Łosia⁸, A. Brücknera⁹ i wielu innych badaczy i krytyków, ani też bardziej empiryczne charakterystyki stylistyczno-językowe zbioru pomniejszych utworów, np. cenna rozprawka H. Kurkowskiej, *Język publicystyki Sienkiewicza*¹⁰, czy też jednego opowiadania, np. artykuł T. Bujnickiego i S. Balbusa, «*O Niewoli tatarskiej*»

O „*Niewoli tatarskiej*” Henryka Sienkiewicza. Zeszyty Naukowe UJ. Prace Historycznoliterackie, z. 14, Kraków 1968, s. 115–173 itp.

⁴ Sienkiewicz – klasyk języka polskiego. [W:] Henryk Sienkiewicz. *Twórczość i recepcja światowa*, jw., s. 51.

⁵ K. WYKA, *Sprawa Sienkiewicza*. „*Twórczość*” 1946, nr 6. Przedr. [w:] „*Trylogia*” Henryka Sienkiewicza. *Studia, szkice, polemiki*. Oprac. T. JODEŁKA. Warszawa 1962, s. 458.

⁶ *Sztuka pisarska Żeromskiego*. Kraków 1949.

⁷ *Artyzm Sienkiewicza*. W tomie tego autora: *Sztuchy*. Lwów–Warszawa–Kraków 1925, s. 153–173. Por. też pracę: „*Ogniem i mieczem*” Sienkiewicza. Lublin 1946.

⁸ *Styl Sienkiewicza*. „*Muzeum*” 1917, z. 19 s. 447–450.

⁹ *Dzieje literatury polskiej w zarysie*. Wyd. 2, t. II, Warszawa 1908, s. 374–381. Na temat języka i stylu pisali też m.in. A.A. KRYŃSKI, *Kilka słów o języku Henryka Sienkiewicza*. [W:] Henryk Sienkiewicz. *Obraz twórczości*. Warszawa 1931, s. 314–320; Cz. ROKICKI, *Parę uwag o języku Sienkiewicza*. Warszawa 1925; K. GÓRSKI, *Kilka uwag o artyzmie językowym Henryka Sienkiewicza*. „*Poradnik Językowy*” 1968, s. 120–134; *Sienkiewicz – klasyk języka polskiego*, jw., s. 51–76.

¹⁰ [W:] *Sienkiewicz. Odczyty*. Warszawa 1960, s. 77–103.

Henryka Sienkiewicza¹¹, czy wreszcie monograficzne opracowania wybranych cech językowych, mające częstokroć charakter materiałowo-przyczynkowski¹². Nie wypełni owej luki też niniejsza rozprawa, poświęcona jednemu dziełu – *Ogniem i mieczem*, aczkolwiek w intencji piszącego te słowa stanowić ma próbę oświetlenia wielu tajników sztuki pisarskiej Sienkiewicza, kryjących się w tym przełomowym i reprezentatywnym dziele.

Ogniem i mieczem stanowi część *Trylogii*, pod wieloma jednak względami stanowi całość zamkniętą i szczególnie interesującą. Zapoczątkowuje ono cykl dzieł o szerokim rozmachu epickim i złożonej strukturze artystycznej, tworzy decydujące ogniwo w samookreśleniu się ideowym i artystycznym pisarza, wywołało tzw. „sprawę” Sienkiewicza, dyskusję, jakiej nie znała historia literatury polskiej, trwającą, jak świadczą niektóre prace, po dzień dzisiejszy. Nie ma, jak sądzę, potrzeby rozwodzenia się nad tym, czym była ta powieść w rozwoju twórczości Sienkiewicza i zarazem w rozwoju polskiej prozy, zwłaszcza powieści historycznej, ani też czym stała się w dziejach myśli krytycznej i badawczej jako niezwykle wydarzenie ideowe i artystyczne. Nie ma, również potrzeby pisania o jej popularności wśród szerokich kręgów odbiorców, poczynając od momentu ukazania się jej w druku. Są to sprawy znane i na ogół zbadane. Na jedną tu tylko rzecz warto zwrócić baczniejszą uwagę, tłumaczy ona bowiem w niemałym stopniu charakter i genezę niniejszej pracy. Otóż *Ogniem i mieczem* było bardzo często oceniane jako dzieło j e z y k o w e i oceny te wykazują, poza wyjątkami, dość zgodną opinię przeciwników i obrońców powieści co do walorów polszczyzny i stylu. Surowi krytycy utworu, wytykający pisarzowi różne wady, a nawet „wybryki językowe” (nawiasem mówiąc przeważnie niesłusznie), przyznawali

¹¹ Tamże. Szczególnie cenna jest część II artykułu, opracowana przez S. BALBUSĄ, zawierająca wnikliwą charakterystykę stylizacji językowej archaicznej w *Niewoli*...

¹² Por. prace: K. NITSCH, *O język ludowy Sienkiewicza*. „Język Polski” XXVI, 1946, s. 175–177; J.T. MILIK, *Gwara ludowa w nowelach Sienkiewicza*. „Język Polski” XXVI, 1946, s. 139–149; Z. MITROS, *Archaiczne formy fleksyjne w „Ogniem i mieczem” Sienkiewicza*. „Prace Polonistyczne”, seria XII, 1965, s. 135–163; M. ROMANKÓWNA, *Rola stylizacyjna obcojęzycznych składników w trzech nowelach Henryka Sienkiewicza*. „Rocznik Komisji Historycznoliterackiej PAN” w Krakowie, t. III, 1965, s. 135–163 i też autorki: *Niektóre zasady gramatyki łacińskiej jako środek archaizacji języka polskiego w noweli Henryka Sienkiewicza pt. „Niewola tatarska”*. „Prace Polonistyczne”, seria XX, 1965, s. 229–234; E. PAWŁOWSKI, *Gwara ludowa w „Krzyżakach” Sienkiewicza*. „Język Polski” XXIX, 1949, s. 107–116; J. KRZYŻANOWSKI, *Okropne „wy” i język „Krzyżaków”*. [W:] *Pokłosie Sienkiewiczowskie*, jw., s. 367–371; i tego autora: *Pogłosy podlasko-mazowieckie w noweli Sienkiewicza*. „Literatura Ludowa” 1960, nr 2/3; S. MIKOŁAJCZYK, *Składnia „Quo vadis” H. Sienkiewicza w ujęciu statystycznym (dla potrzeb stylistyki)*. „Język Polski” L, 1970, s. 85–97; Z. KLEMENSIEWICZ, *O składni utworów Henryka Sienkiewicza*. „Życie Literackie” 1967, nr 10; W. TASZYCKI, *Sienkiewiczowski Jurand ze Spychowa*. „Język Polski” L, 1970, s. 81–85; E. KURZYDŁOWA, *Archaizacja językowa w „Krzyżakach” H. Sienkiewicza*. Rozpr. Kom. Jęz. ŁTN, t. XIX, Łódź 1973, s. 39–60.

w ostatku, że „władza polskim językiem z łatwością, jakiej częstokroć nie znajdujemy w pierwszorzędnym pisarzach”¹³, że „umie on i idealne obrazy mowy z siebie wydawać”¹⁴ itp. W sądach tych, niekiedy naiwnych, znalazło wyraz stwierdzenie obiektywnego stanu rzeczy, a mianowicie, iż na tle ówczesnej literatury język *Ogniem i mieczem* był zjawiskiem dobitnie wyróżniającym się. Przekonanie to ugruntują później autorytatywni badacze i wybitni pisarze. Napisze Żeromski, który pod wieloma względami stanowi przeciwieństwo Sienkiewicza jako stylisty, iż „Trzeba mu przyznać (tj. Sienkiewiczowi, przyp. A.W.) pierwszeństwo jako mistrzowi sztuki pisania, samego kunsztu wypowiedzenia się po polsku na piśmie”¹⁵. Uważny wgląd w literaturę krytyczną dotyczącą *Ogniem i mieczem* i całej *Trylogii* nasuwa spostrzeżenie, że oceny stylistyczno-językowe zgodne w podkreślaniu walorów tworzywa językowego różnią się jednak znacznie w bliższym zdefiniowaniu jego konkretnych właściwości. Można by ułożyć całe zestawienia sądów zgoła przeciwstawnych, np.:

1. obiektywizm i epickość stylu	: subiektywizm i „żywiół liryczny”
2. „dostępny, oczywisty artyzm”	: „smak arystokratyczny”, wyrafinowanie stylu
3. prostota i klarowność	: bogactwo środków, „przepych romantycznej kolorystyki”
4. „mowa codzienna w wyższej potęgde”	: język stylizowany, poetycki
5. jednolitość stylu, ład, „harmonia”	: wielość odmian stylowych, kontrasty
6. „język przewybornie przejęty”, imitujący polszczyznę baroku	: umiarkowana archaizacja

Listę opozycji wydłużają odmienne spostrzeżenia dotyczące poszczególnych środków stylistycznych, np. rodzajów archaizmów, tropów itp.

Niewątpliwie niektóre twierdzenia były błędne lub zbyt jednostronne, jednakże różnorodność i rozbieżność interpretacji cech stylistyczno-językowych utworu wynikała głównie ze specyficznych cech samego utworu, jego synkretyczności gatunkowej i stylistyczno-językowej, ze złożoności jego struktury artystycznej, przesłoniętej pozornie oczywistą prostotą dzieła jako jednego z najbardziej komunikatywnych utworów literatury pięknej.

¹³ Z. KACZKOWSKI, *O pismach Henryka Sienkiewicza*. „Wędrowiec” 1884, nr 29–42. Przedr. [w:] „Trylogia” Henryka Sienkiewicza. Studia, szkice, polemiki, jw., s. 115.

¹⁴ S. KRZEMIŃSKI, *Z burzy dziejowej*. „Bluszcz” 1884, nr 14. Przedr. [w:] „Trylogia” Henryka Sienkiewicza. Studia, szkice, polemiki, jw., s. 164.

¹⁵ *Przemówienie o Sienkiewiczu*. [W:] *Elegie i inne pisma literackie i społeczne*. Przygotował do druku W. BOROWY. Warszawa 1928, s. 167.

Fakt, iż dobierano do niego różnorodne klucze interpretacyjne jest nader interesujący i podziałał inspirująco na niniejszą próbę odczytania tekstu, która tym samym tworzy jakby dalsze ogniwo dyskusji na temat *Ogniem i mieczem*, trwającej już 90 lat. Chciałbym jednak podkreślić, iż przedmiotem pracy jest sam tekst, a nie jego percepcja, i że nie zamierzam powiększać grona obrońców dzieła, którzy chętnie posługiwali się i nadal się posługują argumentem stylistycznym i językowym w udowadnianiu wielkości utworu, w akcentowaniu jego określonych wartości literackich, ideowych i poznawczych.